

مقام طهارت حضرت زهرا علیها السلام براساس آیه ۳۳ سوره احزاب

طاهره ماهروزاده^۱، شاهد ه پروین^۲

چکیده

در مکتب تربیتی اسلام علاوه بر تبیین روش‌های تربیت، الگوهای عملی نیز معرفی می‌شود تا انسان با در نظر گرفتن سیره عملی آنها به سعادت واقعی برسد. پژوهش حاضر با روش تحلیلی-توصیفی باهدف معرفی مقام طهارت و پاکیزگی حضرت زهرا علیها السلام بهترین الگوی تربیتی برای زنان انجام شد تا زنان بتوانند از بسیاری فتنه‌ها و ناپاکی‌ها که در جامعه رخ می‌دهد خود و خانواده‌هایشان را محفوظ نگه دارند و به سعادت دنیوی و اخروی برسند. یافته‌ها نشان داد که براساس شأن نزول آیه ۳۳ سوره احزاب و گفتار مفسران شیعه و اهل سنت، حضرت فاطمه علیها السلام بالاترین مرحله یقین و ایمان را دارد و به اراده تکوینی پروردگار مقام طهارت دارد و از مصادیق آیه تطهیر است. القابی مانند زکیه و طاهره بیانگر پاکی حضرت از هرگونه رجس و آلودگی ظاهری و باطنی است.

واژگان کلیدی: مقام طهارت، القاب حضرت زهرا علیها السلام، اسوه پاکیزگی،

سوره احزاب.

۱. مقدمه

حضرت زهرا علیها السلام مانند سایر معصومان علیهم السلام مقام طهارت دارد؛ زیرا آن حضرت دختر پیامبر خاتم صلی الله علیه و آله است. مادر ایشان سرور زنان عرب یعنی، حضرت خدیجه علیها السلام است. مراجعه به تاریخ

۱. استادیار گروه قرآن و حدیث، مجتمع آموزش عالی بنت‌الهدی، جامعه المصطفی العالمیه، قم، ایران / پژوهشگر جامعه الزهرا، قم، ایران.

Email: mahrozadeh@gmail.com

ORCID: 0000-0002-2140-0885

۲. دانش پژوه کارشناسی ارشد گروه تفسیر و علوم قرآن، از کشور پاکستان، مجتمع آموزش عالی بنت‌الهدی، جامعه المصطفی العالمیه، قم،

ایران. (نویسنده مسئول)

Email: shahedeh_parvin@miu.ac.ir

ORCID: 0009-0003-8827-2253

نشان می‌دهد که حضرت خدیجه علیها السلام را بیشتر طاهره صدا می‌زد. حضرت خدیجه قبل از اسلام آوردن نیز بانویی پاکیزه و مطهر بود. فاطمه زهرا علیها السلام در خانه‌ای پاکیزه زندگی می‌کرد که معصومیت خاصی داشت. در قرآن کریم در شأن این خانواده آیه تطهیر نازل شد: «إِنَّمَا يَرِيْدُ اللهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا؛ خدا می‌خواهد هرگونه پلیدی را از شما اهل بیت [که به روایت شیعه و سنی محمد، علی، فاطمه، حسن و حسین علیهم السلام هستند] برطرف کند و شما را چنان که شایسته است [از همه گناهان و معاصی] پاک و پاکیزه گرداند» (احزاب: ۳۳). کلمه رجس در آیه تطهیر دلالت بر نوع پلیدی یعنی، همه انواع آن می‌کند. عبارت نجاسات ظاهری یعنی، عین نجاسات و نجاسات باطنی یعنی، هر عقیده یا عمل باطل؛ یعنی هم طهارت ظاهری و هم طهارت باطنی داشته‌اند. این طهارت و عصمت الهی فقط در حضرات معصومان علیهم السلام وجود دارد و این آیه یکی از ادله محکم عصمت و طهارت اهل بیت علیهم السلام از جمله حضرت زهرا علیها السلام است.

از روایاتی که در شأن نزول این آیه وارد شده است، ثابت می‌شود که آیه مذکور در شأن اهل بیت علیهم السلام نازل شده و یکی از مصادیق آن حضرت زهرا علیها السلام است. وجه نام‌گذاری طهر، طاهره و مطهره به دلیل بودن یکی از مصادیق آیه تطهیر است. پژوهش پیش رو در نظر دارد که باروش تحلیلی-توصیفی منابع تفسیری مقام طهارت حضرت زهرا علیها السلام را براساس آیه ۳۳ سوره احزاب بررسی کند و طهارت باطنی و ظاهری ایشان را با رویکرد به اسماء و القاب حضرت تحلیل کند. امروزه به دلیل الگوگیری از غربی‌ها زنان در جامعه به ناپاکی‌ها و بی‌عفتی‌ها مبتلا هستند و نیاز است که مقام طهارت حضرت زهرا علیها السلام در جامعه امروزه درست شناسانده شود و الگوی مسلمانان قرار بگیرد تا مانع بسیاری از فتنه‌ها که ریشه در ناپاکی‌ها و عدم رعایت از حفظ کارهای ناشایست است، شود. زنان مسلمان بیش از دیگران به فاطمه‌شناسی محتاجند. آشنایی زنان با شخصیت حضرت زهرا علیها السلام برای آینده بچه‌های مسلمانان مفید خواهد بود. در صورت پذیرش مقام عصمت و طهارت حضرت زهرا علیها السلام او می‌تواند الگوی کاملی در تمام عرصه‌های زندگی باشد.

۲. پیشینه

عصمت اهل بیت علیهم السلام در منابع متعدد بررسی شده است، ولی موضوع مقام طهارت حضرت زهرا علیها السلام براساس آیه ۳۳ سوره احزاب به طور مستقل مطرح نشده است مگر در ذیل مباحث دیگر آن هم به طور مختصر و یا پراکنده مانند مقاله شخصیت حضرت زهرا علیها السلام از علایی رحمانی (۱۳۸۳) که در مورد کلام وحی بحث کرده و فقط یک بخش آن که با استفاده از آیه تطهیر در اثبات مقام عصمت و طهارت حضرت فاطمه زهرا علیها السلام سخن گفته با مقاله حاضر مرتبط است. مقاله شخصیت حضرت زهرا علیها السلام در قرآن از منظر تفاسیر اهل سنت از بشوی محمد یعقوب (۱۳۸۶) در مورد نظر اهل سنت درباره شأن نزول آیه ۳۳ سوره احزاب است. نوشتار حاضر با استفاده از منابع تفسیری فریقین، حضرت زهرا علیها السلام را یکی از مصادیق آیه تطهیر می‌داند. تحلیل و بررسی مقام طهارت حضرت زهرا علیها السلام براساس آیه ۳۳ سوره احزاب می‌تواند بهترین معرف مقام طهارت آن بانوی گرامی باشد.

۳. مفهوم‌شناسی

۳-۱. طهارت

طهارت به معنای پاکی، پاکیزگی و نظافت آمده است. (راغب، ۱۴۰۴، ص ۳۰۷؛ ابن منظور، ۱۴۱۴، ۵۰۴/۱۵) همچنین به معنی پاک گردیدن، منقطع شدن حیض زن، پاکی، نظافت مخصوص که انواع آن عبارت است از: وضو، غسل، تیمم و... (معین، ۱۳۸۶، ص ۷۰۲) است. طاهره از طهره به معنای پاکی و پاکیزگی است. طاهره به معنای زن پاک از نجاست و عیوب و نقص و یکی از اسماء فاطمه زهرا علیها السلام است (سیاح، ۱۳۷۳، ص ۹۲۰). طهارت، اصطلاحی فقهی است به معنای پاک بودن از چیزهای نجس و از حدث اکبر و اصغر. منظور از حدث اصغر، چیزهایی مثل ادرار و مدفوع و باد معده است که وضو را باطل می‌کند. حدث اکبر هم به امثال جنابت و آمیزش گفته می‌شود. طهارت به معنی پاک بودن بدن از چیزهای نجس و پاک بودن از حدث اکبر و اصغر است. منظور از حدث اصغر، ادرار و مدفوع و باد معده و خواب است که وضو را باطل می‌کند

(مشکینی، ۱۳۹۲، ص ۳۷۹). در علم اخلاق مراد از طهارت، خالی شدن و پاک شدن از هر چیزی است که موجب ناپاکی‌ها و کثافات ظاهر و باطن آدمی شود (تبریزی، ۱۳۷۲، ص ۹). در مقاله حاضر، طهارت به معنای پاک بودن از هرگونه رذایل اخلاقی و کارهای ناپسند است که سبب دور شدن انسان از خالق حقیقی او می‌شود.

۳-۲. مقام

مُقام و مقام به معنای جایگاه و محل اقامت است. مقام به ضم و فتح میم، مصدر میمی است به معنی اقامتگاه و اسم زمان و مکان است. مقام به فتح اول، محل ایستادن است. (اصفهانی، ۱۴۰۴، ۱/۶۹۲) «یا أَهْلَ یَثْرِبَ لَا مُقَامَ لَکُمْ فَارْجِعُوا؛ ای اهل یثرب با این کثرت کفار وجهی برای اقامت شما در اینجا نیست، برگردید». (احزاب: ۱۳) در این آیه، مقام با ضم میم به معنی اقامت است. در آیه دیگر با فتح میم «وَمَا مِنَّا إِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَّعْلُومٌ؛ و هیچ یک از ما نیست جز آنکه مقام معلومی دارد (صافات: ۱۶۴)» (طبرسی، ۱۳۵۲، ۲۱/۵۸) پست، درجه، رتبه، جاه، سمت، شأن، قدر، مرتبه، مسند، منزلت، منصب و جایگاه است (حییم، ۱۳۴۸، ص ۶۱۸)؛ یعنی به منزل و مرتبه‌ای گویند که خداوند به دلیل طهارت باطنی و ظاهری حضرت زهرا علیها السلام به او عطا کرده است. بنابراین، زوال یا تغییر آن از روی عادت تحقق‌ناپذیر است.

۴. انواع طهارت

۴-۱. طهارت ظاهری

طهارت ظاهری، طهارت بدن از آلودگی و نجاسات، طهارت حواس از رها شدن در کارهای غیرلازم و طهارت اعضا از رها کردن آنها در تصرفات خارج از دایره اعتدال است که به حسب شرع و عقل، مذموم است مانند سکوت زبان از بیهوده‌گویی و مراعات عدل در آنچه که از آن تعبیر می‌کند بدون گزافه‌گویی و یا کم‌ارزش کردن آن چیز. طهارت مرتبه اول در هر نجاستی به حسب آن است که در کتب فقها آمده و با آب است و گاهی با روش‌های دیگر و موضوع علم اخلاق نیست. طهارت در مرتبه دوم با آب پاک و پاکیزه است که با توبه نصوح و اطاعت از اوامر و نواهی و سنن الهی و

دینی به دست می‌آید. طهارت مرتبه سوم، اهمیتش بیشتر و دشوارتر است؛ زیرا تا باطن انسان با آلودگی‌های معنوی احاطه شده است لایق مقام قدس نمی‌شود. مبدأ گناهان ظاهری، ملکات فاسد باطنی است و اگر سالک به توبه موفق شود استقامت در آن که از مهمات است برایش میسر نمی‌شود. این مرتبه با آراسته شدن به فضائل اخلاق و برترین‌های ملکات حاصل می‌شود. (آملی، ۱۳۷۱، ص ۶۴) حضرت زهرا علیها السلام تمام مراتب طهارت ظاهری را دارد. برای مثال، حیض و نفاس که یکی از اقسام نجاسات ظاهری است حضرت زهرا علیها السلام نمی‌دید. امام علی علیه السلام فرمود: «از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله پرسیدند: معنای کلمه بتول چیست؛ زیرا ما از تو شنیدیم که می‌فرمودی: مریم و فاطمه علیها السلام بتول هستند». پیغمبر خدا صلی الله علیه و آله فرمود: «بتول یعنی، آن زنی که هرگز حیض نشود؛ زیرا حیض برای دختران انبیا ناپسند است» (قزوینی، ۱۳۸۴، ص ۱۶۲). معلوم می‌شود که آن حضرت از عادت ماهانه پاک بوده است. به همین دلیل به ایشان بتول می‌گفتند. بدون شک حضرت زهرا علیها السلام مراتب دیگر طهارت ظاهری را هم داشت. حضرت زهرا علیها السلام یک لحظه از ذکر و یاد خدا غافل نبود. سکوت و حرف زدن او و دشمنی و دوستی او فقط برای خدا بود که نشان‌دهنده مقام طهارت ایشان بوده است.

۴-۲. طهارت باطنی

طهارت باطنی نیز مانند طهارت ظاهری مراتبی دارد. طهارت ذهن، طهارت عقل، طهارت قلب و طهارت سر که این طهارت، مهمترین شعبه تزکیه است که در اثر آن، دل با نور معرفت از ظلمات اوهام بیرون می‌آید و به زینت توحید حقیقی که توحید قرآنی است، آراسته می‌شود. حضرت زهرا علیها السلام طهارت ظاهری و باطنی دارد؛ یعنی مظهر طهارت روح، دل و زندگی. رهبر معظم می‌فرماید: «در زیارت امام رضا علیه السلام وقتی نوبت به حضرت زهرا علیها السلام می‌رسد برای صلوات می‌گوید: «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى فاطمةَ بِنْتِ نَبِيِّكَ». این یک خصوصیت مهم است، البته قابل تأسی نیست و همه، دختر پیغمبر نمی‌شوند، اما انتساب به پیغمبر به صورت دختر او نشان‌دهنده رفعت مقام است: «وَرَوْجَةَ وَوَلِيَّكَ». این هم قابل دسترسی نیست و همه نمی‌توانند زوجه ولی خدا شوند، اما

رفعت مقام، رفعت شأن و جاه و جلال ایشان را نشان می‌دهد. «الطُّهْرَةُ الطَّاهِرَةُ الْمُطَهَّرَةُ التَّقِيَّةُ الرَّفِيَّةُ الرَّضِيَّةُ الرَّكِيَّةُ». طهارت با سه بیان طهر، طاهر و مطهر تفاوت‌هایی از نظر معنا دارند، ولی هر سه تعبیر اشاره به طهارت و پاکیزگی است. طهارت روح، طهارت دل، طهارت مغز، طهارت دامن، طهارت سرتاسر زندگی. این برای همه بشریت درس است، تمام زنان مسلمان باید سعی کنند از زندگی ایشان الگو بگیرند و خودشان را پاکیزه کنند. بدون طهارت باطنی نمی‌توان به مقامات رسید و طهارت باطن لازم است. طهارت باطن با تقوا و با ورع است. حقیقت طهارت درونی با ایمان به دست می‌آید. به همین دلیل هر عملی که این طهارت را از قبل نداشته باشد مورد قبول نیست (ابن عربی، ۱۴۰۴، ۵/۱۷۰).

نوع آخر طهارت یک درجه بالاتر و به معنای عصمت است؛ یعنی ذات انسان آنچنان پاک شود که فکر گناه نیز در ذهن او ورود نکند. خداوند این نوع طهارت را برای بندگان خود آرزو داشته است. بنابراین، برای اهل بیت خود این طهارت را ارزانی داشته است. در آیه ۳۳ سوره احزاب آمده است: «إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيراً؛ جز این نیست که خداوند (به اراده تکوینی خاص) می‌خواهد از شما اهل بیت پیامبر ﷺ هرگونه پلیدی (در عقاید و اخلاق و اعمال) را بزداید و شما را به همه ابعاد پاکی پاکیزه گرداند». طهارتی که مخصوص مقام انسانی (مقامی که بالاتر از فرشتگان است) بعد از عبور او از طهارت بدن و روح به دست می‌آید که عبارت است از: بهره او از تجلی ذاتی و رسیدن به تجلی ذاتی عبارت است از: مشاهده ذات خدای متعال که جامع تمام اسما و اوصاف بی‌انتهای او ست و بالاتر از تجلی اسما و صفاتی است که دیدن او از منظر اسم و صفتی خاص است. حق سبحانه و این مرتبه از طهارت، اعلی مراتب طهارت است و بعد از تجلی ذاتی، حجابی بین بنده و خدای متعال نیست و کاملان را جز این تجلی جایگاهی نیست. حضرت زهرا علیها السلام به بالاترین درجه طهارت رسیده بود که بین خدا و فاطمه دیگر هیچ مانعی و حجابی نبود (خامنه‌ای، ۱۳۹۵).

۵. اسامی دال بر مقام طهارت حضرت زهرا علیها السلام

۵-۱. طاهره

هریک از نام‌های حضرت، جلوه‌ای از ویژگی‌ها و صفات عالی انسانی اوست. پاکیزه از هرگونه گناه و پلیدی. امام باقر علیه السلام از پدران خود نقل می‌کند: «فاطمه زهرا علیها السلام بدان سبب که از هرگونه پلیدی و گناه پاک بود طاهره نامیده شد» (مجلسی، ۱۴۰۳، ۱۹/۴۳)؛ در زیارت آن حضرت می‌گویند: «السَّلَامُ عَلَيْكَ أَيُّهَا الطَّاهِرَةُ الْمُطَهَّرَةُ؛ سلام بر تو ای پاک و پاکیزه». وجه نام‌گذاری حضرت فاطمه علیها السلام به لقب‌های طاهره، طهر و مطهره به دلیل یکی از مصادیق آیه تطهیر است. امام صادق علیه السلام فرمود: «حضرت فاطمه علیها السلام را نه نام نزد حق تعالی است: فاطمه، صدیقه، مبارکه، طاهره، زکیه، راضیه، مرضیه، محدثه و زهرا» (طبرسی، ۱۴۱۷، ۲۹۰/۱) طهر، مطهره، تقیه و نقیه. در بخشی از زیارت امام رضا علیه السلام آمده است: «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى فَاطِمَةَ بِنْتِ نَبِيِّكَ وَ زَوْجَةِ وَ لَيْكِ وَأُمِّ السَّبْطَيْنِ الْحَسَنِ وَ الْحُسَيْنِ سَيِّدَي شَبَابِ أَهْلِ الْجَنَّةِ الطُّهْرِ الطَّاهِرَةِ الْمُطَهَّرَةِ التَّقِيَّةِ التَّقِيَّةِ، خدایا! رحمتت را بر فاطمه بفرست که دختر پیامبر و همسر ولی تو و مادر دو سبط پیامبر یعنی، حسن و حسین علیهما السلام دو سرور جوانان اهل بهشت است. خدایا! رحمتت را بر فاطمه بفرست که عین پاکی، پاک، پاکیزه و پرهیزکار است». در زیارت حضرت زهرا علیها السلام آمده است: «السَّلَامُ عَلَيْكَ أَيُّهَا الطَّاهِرَةُ الْمُطَهَّرَةُ؛ سلام بر تو ای پاک و پاکیزه» (صدوق، ۱۳۷۸، ۲/۲۶۸).

طاهره یعنی، خانمی که طهارت ذاتی دارد و هیچ‌گونه زشتی و آلودگی نام مقدس او را نیالوده است. این نام بلند و پرشکوه نشانگر پاکی قداست و معنویت و صف ناپذیر اوست. نشانگر این حقیقت است که ایشان در ظاهر و باطن، اندیشه و عقیده، گفتار و نوشتار، رفتار و کردار، شیوه و سبک، سوکت و خروش، اندرز و هشدار در همه ابعاد زندگی و میدان‌های حیات، پاک و پاکیزه بود. این پاکیزگی از پلیدی‌ها و ناپسندی‌های ظاهری و باطنی و حیا در کردار و رفتار را هم قرآن گواهی می‌دهد و هم دریافت دارنده قرآن و هم امامان نور. قرآن در گواهی خود بر قداست و پاکیزگی خاندان وحی و رسالت که حضرت زهرا علیها السلام محور آن کانون نور و روشنائی است، می‌فرماید: «إِنَّمَا يَرِيْدُ اللّٰهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا؛ به یقین، خداوند

چنین می‌خواهد که رجس و پلیدی را از شما خاندان نبوت ببرد و شما را از هر عیبی پاک و منزه گرداند» (احزاب، ۳۳). (کرمی، ۱۳۸۷، ص ۱۰۸) نام طاهره باتوجه به آیه موردنظر تأیید عصمت آن بانوست و آنکه آن حضرت حتی پس از رحلت، طاهر خواهد بود و پیکر مطهرش نه در زمان حیات و نه پس از مرگ همچون دیگر مردم نجس نخواهد شد و لمس پیکر پاکش غسل ندارد. در روایتی بدین موضوع تصریح شده است که می‌فرماید: «مردی به نام حسن بن عمیر می‌گوید: به امام صادق علیه السلام گفتم: آیا امیرالمؤمنین پس از غسل دادن رسول خدا صلی الله علیه و آله غسل کرد. فرمود: باوجود آنکه نبی اکرم صلی الله علیه و آله مطهر بود امیرالمؤمنین علیه السلام غسل کرد تا این امر سنت شود». معلوم می‌شود که رسول و دختر ایشان حتی میت ایشان نیز پاک و منزه بود. اگر امام علی علیه السلام بعد از غسل دادنش غسل کرده باشد به دلیل این نبود که غسل مس میت واجب بود.

۵-۲. زکیه

معنی این اسم نیز با معنی طاهره هم معنی است. زکیه یعنی، پیراسته و باتقوا. زکیه به معنی پاکیزه بودن از هرگونه پلیدی، گناه و یا صفات رذیله است. حضرت زهرا علیها السلام مصداق بارز این اسم است. ایشان در برخی زیارات به این نام خطاب شده است: «السَّلَامُ عَلَیْكَ أَيُّهَا الْفَاضِلَةُ الرَّكِيَّةُ» (ابن طاووس، ۱۳۷۶، ۱۶۵/۳). زکیه به بانویی گویند که از همه ناپاکی‌های اخلاقی دور باشد و هرگز در وجودش هیچ صفت بدی یافت نشود. قرآن می‌فرماید: «قد افلح من زکیها؛ هرکس جان را پاکیزه ساخت، رستگار گردید» (شمس: ۹). در جای دیگر می‌فرماید: «اقتلت نفسا زکیه؛ آیا کسی را که از گناه پاک و پاکیزه است، کشتی» (کهف: ۷۴). همچنین می‌فرماید: «لاهب لک غلاما زکیا؛ برای اینکه پسری پاکیزه به تو ارزانی دارم این برای شما پربرکت‌تر و پاک‌تر است» (مریم: ۱۹). این واژه مقدس در فرهنگ عرب در مورد پاکیزگی و رشدونمو به کار می‌رود. از این رو، معنای آیه نخست این می‌شود که هرکس جان خود را از ضد ارزش‌ها و صفات نکوهیده‌ای که از شر شکم و زبان و سخن نسنجیده، خشم و حسد، بخل و دوستی جاه و مقام، دنیا دوستی و خودبزرگ‌بینی و خودپسندی سرچشمه می‌گیرد، پاک و پاکیزه ساخت، رستگار شد.

آری تزکیه جان از این صفات نکوهیده در گرو پیراستگی از این آفت‌ها و آراستگی به ویژگی‌های اخلاقی و انجام کارهای شایسته‌ای است که ضد صفات نکوهیده‌ای مانند بخل و خودکامگی و این گونه کارهای ناپسند باشد. معنای آیه دوم نیز با توجه به معنای واژه تزکیه این است: «آیا کسی راکشته‌ای که از هر گناه و جنایتی که مجوز کشتن او باشد پاک و پاکیزه است». معنای آیه سوم این است: «من پسری پاک و پاکیزه از هر گناه و لغزش و آراسته به ارزش‌های والای انسانی و عمل شایسته به تو ارزانی خواهم داشت». اسم زکیه نشانه این حقیقت است که وجود گران‌مایه از سویی به تمام این معانی و مفاهیم پاک و پاکیزه و دیگر ارزش‌های اخلاقی آراسته و از دیگر سو از همه نقاط منفی پیراسته است. در مورد قداست و طهارت آن حضرت اینکه ایشان از هر ناپسندی و پلیدی ظاهری و باطنی پاک و پاکیزه است، پس اسم مبارک زکیه نیز به دلیل مقام والای طهارت به آن حضرت داده شده است. مفسران فریقین در مورد مصداق آیه تطهیر بودن حضرت زهرا علیها السلام معتقدند که ایشان از همه نظر معصوم بود. وی در عمل و در معرفت و شناخت از گناه و خطا به طور مطلق پاکیزه و طاهر بود. بهترین راه برای شناخت عصمت و مقام طهارت حضرت زهرا علیها السلام تحلیل آموزه‌های قرآن و سنت است. هیچ راهی بهتر و مطمئن‌تر در این مسئله غیر از تحلیل آموزه‌های وحیانی وجود ندارد.

قرآن کریم فرمود: «إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَ يُطَهِّرَكُم تَطْهِيراً؛ خدا فقط می‌خواهد آلودگی را از شما خاندان پیامبر بزداید و شما را پاک و پاکیزه گرداند». (احزاب: ۳۳) به گفته تمام علمای شیعه و بیشتر علمای اهل سنت این آیه در شأن پیامبر صلی الله علیه و آله، امیرمؤمنان علیه السلام، حضرت زهرا علیها السلام و حسنین علیهم السلام نازل شده است. یکی از مصداقین آن حضرت، زهرا علیها السلام است. در میان اهل سنت در مورد شأن نزول این آیه اختلاف نظر وجود دارد. حدیث کساء بهترین حدیث در اثبات این است که شأن نزول آیه اهل بیت علیهم السلام است و یکی از مصداقین آن حضرت زهرا علیها السلام است. شیعه و سنی با ده‌ها سند صحت آن را تأیید کرده‌اند. مراد از اراده الهی در این آیه، اراده تکوینی است و نه اراده تشریحی؛ زیرا اراده تشریحی برای همه افراد وجود دارد و اختصاصی به اهل بیت علیهم السلام ندارد. از این آیه معلوم می‌شود که خداوند متعال با اراده تکوینی تخلف‌ناپذیر خود

موهبت طهارت از هرگونه رجس و ناپاکی را خواه در اندیشه‌های عقل نظری و خواه در نیت و جنبه عقلی عملی به اهل بیت علیهم‌السلام از جمله حضرت زهرا علیها‌السلام عنایت کرده است، پس براساس آیه تطهیر، حضرت زهرا علیها‌السلام مقام طهارت و عصمت مطلقه دارد؛ زیرا تطهیر در آیه مطلق است.

۶. نظرات مفسران شیعه در اثبات مقام طهارت حضرت زهرا علیها‌السلام

همه مفسران شیعه موافقند که این آیه فقط در شأن اهل بیت علیهم‌السلام نازل شده است و یکی از مصادیق آن حضرت زهرا علیها‌السلام است. مراد از اهل بیت علیهم‌السلام پنج تن است. «انما یرید الله لیذهب عنکم الرجس اهل البیت و یطهرکم تطهیرا کلمه (انما)». این آیه انحصار خواست خدا را می‌رساند و می‌فهماند که خدا خواسته است که رجس و پلیدی را تنها از اهل بیت علیهم‌السلام دور کند و به آنها عصمت دهد و کلمه اهل البیت علیهم‌السلام چه اینکه برای اختصاص باشد تا غیر از اهل خانه داخل در حکم نشوند و چه اینکه این کلمه نوعی مدح باشد و چه اینکه ندا و به‌معنای اهل بیت بوده باشد در هر حال، دلالت دارد بر اینکه دور کردن رجس و پلیدی از آنها و تطهیر شأن، مسئله‌ای است مختص به آنها و کسانی که مخاطب در کلمه (عنکم) از شمایند. بنابراین، در آیه درحقیقت دو حصر و انحصار به کار رفته است. یکی انحصار اراده تکوینی و خواست خدا در بردن و دور کردن پلیدی و تطهیر اهل بیت. دوم، انحصار این عصمت و دوری از پلیدی در اهل بیت علیهم‌السلام (طباطبایی، ۱۳۹۰، ۴۶۲/۱۶). این آیه اگرچه در لابه‌لای آیات مربوط به همسران پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم آمده است، اما تغییر سیاق آن که با سیاق آیه قبل و ارتباط موضوعی که یکی از شرایط تحقق سیاق است را ندارد. آیه با تبدیل ضمیرهای جمع مؤنث به جمع مذکر دلیل بر این است که این آیه محتوایی جدای از آن آیات دارد، پس معلوم می‌شود جمله مورد بحث نسبت به آیه قبل و بعدش مانند آیه «الْیَوْمَ بَئْسَ الَّذِینَ کَفَرُوا» (مائده: ۳) است که در وسط آیاتی قرار گرفته که آنچه خوردنش حرام است، می‌شمارد، پس براساس نظر مفسران شیعه این آیه با آیات قبلی هیچ ارتباطی ندارد. تطهیر به معنی پاک ساختن است. این کلمه به هر معنی که باشد نسبت به انسان عبارت است از: ادراکی نفسانی و اثری شعوری که از علاقه و بستگی قلب به اعتقادی باطل یا عملی زشت حاصل

می‌شود و درحقیقت تأکیدی است بر مسئله اذهاب رجس و نفی پلیدی‌ها و ذکر آن به صورت مفعول مطلق در اینجا نیز تأکید دیگری بر این معنی محسوب می‌شود.

شیعه و اهل سنت در تفسیر این آیه اختلاف کرده‌اند. این اختلاف پیرامون دو مبحث است: اول، آیا اراده خداوند «یُرِيدُ اللَّهُ...» که در این آیه مطرح شده اراده تکوینی است یا اراده تشریحی؛ دوم، مصادیق اهل بیت در این آیه چه کسانی هستند. اراده تکوینی اراده‌ای است که به فعل خود خداوند تعلق می‌گیرد. بنابراین، تخلف از آن امکان ندارد و تحقق آن حتمی است مانند این که خداوند اراده کرد آتش بر ابراهیم عليه السلام سرد و بی‌ضرر شود و این اراده بی‌درنگ محقق شد. در قرآن کریم اراده تکوینی خداوند این‌گونه توصیف می‌شود: «إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ». اراده تشریحی خداوند اراده‌ای است، که به فعل بندگان تعلق می‌گیرد. بنابراین، تحقق آن حتمی نیست مانند اراده و خواست خداوند در انجام واجبات و پرهیز از محرّمات که ممکن است در موارد فراوانی محقق نشود. اگر اراده خداوند در این آیه تکوینی باشد معنای آیه آن است که خداوند خود، اهل بیت پیامبر عليه السلام را از هر رجس و پلیدی پاک و طاهر کرده است و این امر محقق شده است. اگر اراده تشریحی باشد معنای آیه آن است که خداوند اراده کرده است که اهل بیت عليه السلام با انجام طاعات و ترک محرّمات از هر رجس و پلیدی پاک شوند. این با محتوای آیه سازگار نیست و در آیه، طهارت را به اهل بیت عليه السلام اختصاص داده است. اراده تشریحی فقط مختص اهل بیت عليه السلام نیست، بلکه همه مردم را دربرمی‌گیرد. خداوند اراده کرده است همه انسان‌ها از پلیدی‌ها برحذر و به طهارت و پاکیزگی منتصف باشند. به همین دلیل، مفسران اهل تشیع می‌گویند که در این آیه اراده تکوینی مراد است نه تشریحی (طباطبایی، ۱۳۹۰، ۱۶/۳۱۰-۳۱۲).

قرینه دیگری که اراده تکوینی را در این آیه نشان می‌دهد این است که به استناد روایات فراوانی که در شأن نزول خواهد آمد این آیه در ستایش اهل بیت عليه السلام است و اگر اراده فقط تشریحی باشد دیگر ستایشی نخواهد بود؛ زیرا این اراده برای همه وجود دارد. اینکه اهل بیت در این آیه چه کسانی هستند آرای مختلفی وجود دارد. همه مفسران شیعه و برخی از مفسران اهل سنت معتقدند که مقصود از اهل البیت عليه السلام خمس طیبه یعنی، پیامبر صلی الله علیه و آله، علی، فاطمه، حسن و

حسین علیه السلام هستند. آنچه در میان اهل سنت شهرت دارد این است که اهل بیت علیهم السلام افزون بر این پنج نفر شامل همسران پیامبر صلی الله علیه و آله نیز می‌شود. (طبرسی، ۱۳۵۲، ۱۹/۱۱۰) اقوال غیرمشمهوری نیز در این مورد وجود دارد مانند اینکه آیه تنها درباره همسران پیامبر صلی الله علیه و آله نازل شده است. تعبیر اهل البیت علیهم السلام به اتفاق همه علمای و مفسران اهل تشیع، اشاره به اهل بیت پیامبر صلی الله علیه و آله است که یکی از مصادیق آن زهرای اطهر علیها السلام است و این چیزی است که از ظاهر خود آیه نیز دریافت می‌شود؛ زیرا بیت اگرچه به صورت مطلق در اینجا ذکر شد، اما به قرینه آیات قبل و بعد منظور از آن، بیت و خانه پیامبر صلی الله علیه و آله است. روایات فراوانی در دست است که نشان می‌دهد این آیه مخصوص اصحاب کساء است.

براساس روایات بسیار از فریقین که از صحابه و تابعین به حد تواتر رسیده است آیه تطهیر در شأن پنج تن پاک یعنی، خمسه طیبه است. (مکارم شیرازی، ۱۳۵۳، ۱۷/۲۹-۲۹۸) بررسی روایات فریقین نشان می‌دهد که با همه مخالفت‌هایی که مخالفان پیرامون مصادیق این آیه داشته‌اند هیچ‌کس درباره نزول آن در شأن پنج تن آل عبا یعنی، پیامبر صلی الله علیه و آله، حضرت علی علیه السلام، فاطمه زهرا علیها السلام، حسن علیه السلام و حسین علیه السلام مناقشه نکرده است و فقط در شمول دیگران اختلاف است. بنابراین، کسی در اینکه حضرت زهرا علیها السلام یکی از مصداق و مورد خطاب این آیه است، تردیدی ندارد. برای نمونه در روایتی آمده است که فاطمه علیها السلام سبب نزول این آیه است. ابوسعید خدری از ام‌سلمه چنین روایت کرده است: «آیه تطهیر در خانه من نازل شد. من در خانه نشسته بودم. گفتم: ای رسول خدا، من از اهل بیت علیهم السلام نیستم؟ فرمود: تو بر خیر و نیکی هستی، تو از همسران پیامبر هستی. گفت: اما مشمول این آیه نیستی» (ابن شاذان، ۱۳۶۳، ص ۹۵). امام علی علیه السلام با استناد به آیه تطهیر، عصمت و طهارت زهرای مرضیه را یادآوری می‌کند. وقتی خلیفه اول با حضرت زهرا علیها السلام به مناذه برخورد و فدک را که در اختیار آن حضرت بود مصادره کرد و دعوی آن حضرت را نشنید و شاهدانش را قبول نکرد امام علی علیه السلام خطاب به وی گفت: «اگر کسی ادعا کند که -نعوذ بالله- فاطمه زهرا علیها السلام مرتکب منکر شده است و برای ادعای خود شاهدانی هم بیاورد و تو او را تصدیق کنی کتاب خدا را تکذیب کرده‌ای؛ زیرا آیه تطهیر شهادت خدا بر طهارت

زهرا علیها السلام است» (علایی رحمانی، ۱۳۸۳، ص ۱۵۱). طرح عصمت و بیان اراده خدا برای اذهاب پلیدی و مطهر کردن اهل بیت بسیاری را بر آن داشته است تا خود را در جرگه اهل بیت جای دهند. امامان معصومان علیهم السلام همواره به این آیه می‌بالیدند. در هنگام منقبت شماری به آن مباحث کرده و آن را دلیل حقانیت خویش می‌دانستند و درمقابله با دشمنان حضرت زهرا علیها السلام، امیرالمؤمنین علیه السلام، حضرت صدیقه علیها السلام، حسن بن علی علیه السلام، حسین بن علی علیه السلام، حضرت سجاد علیه السلام، حضرت باقر علیه السلام و حضرت صادق علیه السلام همگی به این آیه استناد و احتجاج کرده و برهان سخن خود قرار داده‌اند (آملی، ۱۳۹۳، ص ۹۵).

برای نمونه امیرالمؤمنین علیه السلام در یوم الشوری برای اثبات گفتار خود به این آیه احتجاج و استناد کرده است: «آیا آیه: «إِنَّمَا يَرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُم» در مورد ما نیست». تمام صحابه‌ای که در آنجا حضور داشتند با قبول اظهارات آن حضرت عرض کرده‌اند: «بلی، این آیه در شأن شماست» و این مطلب از مسلمات است (امینی، ۱۳۷۶، ص ۵۱). اثبات مقام طهارت حضرت زهرا علیها السلام و لازمه معصوم و پاک بودن حضرت زهرا علیها السلام از هرنوع خطا و اشتباه آن است که برخی شئون پیامبران و امامان علیهم السلام مانند حجیت گفتار و رفتار و تقریر و مرجعیت دینی و صلاحیت تفسیر و تبیین دین را داشته است و سیره عملی موضع‌گیرهای او ملاک تشخیص حق از باطل بود. همچنین او الگوی کامل در عرصه‌های زندگی برای همه مسلمانان به‌ویژه برای زنان مسلمانان بود.

۷. نظرات مفسران اهل سنت

بخش ابتدایی آیه ۳۳ سوره احزاب در ادامه آیات قبلی در شرح برخی از وظایف همسران پیامبر اسلام است. در این فراز، زنان پیامبر به ماندن در خانه و عدم خودنمایی و اطاعت از خدا و پیامبرش توصیه شده‌اند. در فراز دوم آیه که از واژه «انما» شروع می‌شود و با عبارت «تطهیرا» تمام می‌شود اهل بیت پیامبر صلی الله علیه و آله از پلیدی‌ها مصون شمرده شده و از اراده خداوند به دلیل این مصونیت یاد شده است. از نظر مفسران سنی مذهب در جدا بودن دو بخش آیه ۳۳ احزاب محل

اختلاف است. از جمله اختلافات گزارش شده در تفاسیر شیعه و سنی در مورد این آیه، شأن نزول آیه تطهیر نیز است. بر این اساس، بیشتر تفاسیر اهل سنت و تمام تفاسیر شیعی، شأن نزول آیه را اهل بیت پیامبر ﷺ یعنی، فاطمه زهرا علیها السلام، علی بن ابی طالب علیه السلام، حسن علیه السلام و حسین بن علی علیه السلام می‌دانند. در برخی از تفاسیر اهل سنت تفسیر ماندروح المعانی روایتی از عکرمه، مقاتل و عروه بن زبیر نقل کرده است. عکرمه می‌گوید: «آن گونه که می‌پندارید نیست، بلکه این آیه در شأن زنان پیامبر ﷺ است». این از عروه بن زبیر نیز نقل شده است که گفت: «آیه تطهیر در خانه عایشه و در شأن زنان پیامبر ﷺ نازل شده است» (آلوسی، بی تا، ص ۱۳).

بر اساس آنها شأن نزول آیه، زنان پیامبر ﷺ است و مصداق اهل بیت را همسران پیامبر معرفی کرده است. با این وجود، از میان مفسران اهل سنت، افرادی مانند ثعلبی، طبری، زمخشری، فخر رازی، ابن حجر عسقلانی، ابن صباغ مالکی، حاکم نیشابوری، سیوطی و شوکانی، شأن نزول آیه تطهیر را پنج تن آل عبا دانسته‌اند. مصداق اهل بیت را امام علی علیه السلام، حضرت فاطمه علیها السلام، امام حسن علیه السلام و حسین علیه السلام معرفی کرده‌ند. (ملکوتی، ۱۳۷۶، ص ۷) بسیاری از مفسران، محدثان، رجالیان و بزرگان اهل سنت به صحت حدیث کساء اعتراف کرده‌اند. ابن جریر طبری شانزده روایت، طحاوی شانزده روایت، احمد طبری شانزده روایت، سیوطی پانزده روایت، ابن مردویه نوزده روایت و ابی حاتم هشت روایت آورده‌اند که همه دلالت بر شأن نزول آیه تطهیر درباره اهل کساء دارد. حدیث کساء از بیش از چهل نفر از اهل بیت علیهم السلام و صحابه با مضامین مختلف نقل شده است. حاکم حسکانی در شواهد التنزیل ۱۳۸ حدیث به شیوه‌های مختلف از چهارده نفر از صحابه نقل کرده است. تنها از ام سلمه همسر پیامبر به ۶۹ شیوه مختلف این حدیث نقل شده است. ابن مردویه می‌گوید: «در بیش از صد طریق آمده است که آیه تطهیر درباره حضرت علی علیه السلام، حضرت فاطمه علیها السلام، امام حسن علیه السلام و امام حسین علیه السلام نازل شده است» (بشوی، ۱۳۸۶، ص ۱۱۵-۱۴۴).

رسول خدا ﷺ پس از قرائت آیه تطهیر فرمود: «فَأَنَا وَاهْل بَيْتِي مُطَهَّرُونَ مِنَ الذَّنْبِ، پس من و اهل بیتم از گناه پیراسته‌ایم». بی‌تردید، حضرت فاطمه علیها السلام جزو اهل بیت پیامبر صلی الله علیه و آله است. اگر در بیان فضیلت او دلیل دیگری نبود همین آیه کافی بود که او را در صدر زنان عالم بشناسد. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله با شیوه‌هایی به یاد ماندنی، اهل بیت را به همگان معرفی کرده و راه هرگونه توجیهی را بسته است. براساس روایات فراوانی که به حدیث کساء شهرت یافته‌اند رسول خدا صلی الله علیه و آله پارچه‌ای را بر روی خود و حضرت علی علیه السلام و حضرت فاطمه علیها السلام و فرزندانش امام حسن علیه السلام و امام حسین علیه السلام انداخت و جمله «اللهم هؤلاء اهل بیتی» را برای آیندگان به یادگار گذاشت. ایشان در پاسخ به ام سلمه که یکی از شایسته‌ترین همسران پیامبر بود و پیوستن به اصحاب کساء را درخواست می‌کرد، فرمود: «رحمت خدا بر تو باد. تو همواره به راه خیر و رستگاری بوده‌ای و چقدر من از تو راضی‌ام، ولی این فضیلت ویژه من و این چند نفر است» (مجلسی، ۱۴۰۳، ۱۴۱/۱۰).

طبری به سندش از ابی‌الحرء نقل کرده است که گفت: «من تا شش ماه در عهد رسول خدا صلی الله علیه و آله در مدینه بودم. حضرت را در طول این مدت مشاهده می‌کردم که هنگام طلوع فجر به کنار خانه حضرت علی علیه السلام و حضرت فاطمه علیها السلام می‌آمد و می‌فرمود: «نماز، نماز! «إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيراً». (تاریخ طبری، ۱۳۸۷، ص ۵۸۹؛ رضوانی، ۱۳۸۶، ص ۲۰۴) رسول اکرم صلی الله علیه و آله با به‌کارگیری شیوه‌ای فراموش‌نشده و در مدت زمانی طولانی و به صورت هر روزه به معرفی اهل بیت پرداخت. در روایتی از ابن عباس در این باره آمده است: «رسول خدا تا نه ماه، روزی پنج مرتبه، هنگام فرارسیدن وقت نماز به در خانه فاطمه زهرا علیها السلام می‌آمد و می‌فرمود: درود و رحمت و برکات خدا بر شما اهل بیت باد. خداوند اراده کرده است تا هرگونه پلیدی را از شما اهل بیت دور گرداند و به‌طور کامل و شایسته پاکتان سازد. وقت نماز است، آماده شوید. رحمت خدا بر شما باد» (سیوطی، بی‌تا، ۶/۶۰۶). زمخشری می‌نویسد: «رسول خدا صلی الله علیه و آله عبای پشمینه سیاه‌رنگی بر دوش داشت. وقتی امام حسن علیه السلام به محضرش شرفیاب شد پیامبر صلی الله علیه و آله وی را به زیر عبای خود فراخواند، پس از مدتی امام حسین علیه السلام آمد او را نیز بدانجا فراخواند، پس از وی فاطمه علیها السلام و سپس

امیرمؤمنان علیه السلام آمد و به زیر عباى رسول الله صلی الله علیه و آله رفتند. پس از آن، پیامبر اکرم فرمود: «انما یرید الله لیذهب عنکم الرجس اهل البیت» (مهدی، ۱۴۲۱، ص ۳۹۷).

الوسى می‌گوید: «در حدیث آمده است: «ان الفاطمة ابتول افضل نساء المتقدمات و المتأخرات». با این حدیث، افضل بودن فاطمه علیها السلام بر تمام زنان ثابت می‌شود؛ زیرا او روح و روان رسول خدا بود. از این رو، بر عایشه نیز برتری داشت (الوسى، بی تا، ۱۳۸/۳). معلوم می‌شود که مقام طهارت حضرت زهرا علیها السلام بر اساس آیه تطهیر هم در نظر مفسران اهل سنت و هم در نظر اهل تشیع ثابت است و هیچ کس حتی با جعل کردن هزاران احادیث و تفاسیر نادرست نمی‌تواند مقام طهارت حضرت را انکار کند.

۸. نتیجه‌گیری

حضرت زهرا علیها السلام مانند سایر معصومان از هرگونه نجاسات ظاهری و باطنی پاک و منزّه بوده و طهارت ظاهری و باطنی داشت. آن حضرت با وجود اینکه مانند سایر انسان‌ها اختیار کامل داشت هیچ اشتباهی از او سر نزد و از هرگونه ردائیل اخلاقی دور بود. ایشان به دلیل طهارت باطنی و قلبی در نزد خداوند مقامی شایسته دارد. آیه تطهیر در شأن پنج تن از اهل بیت علیهم السلام است که حضرت زهرا علیها السلام نیز از مصادیق آن است. دو اسم طاهره و زکیه به دلیل مقام عظیم طهارت از اسم‌های نه‌گانه حضرت به ایشان داده شده است. تفاسیر شیعه و اهل سنت آیه ۳۳ سوره احزاب را در شأن پنج تن آل عبا می‌داند که ثابت‌کننده مقام طهارت حضرت است. روایات تفسیری نیز این مقام را برای حضرت تبیین کرده‌اند. از این رو، مقام طهارت سبب شده است که حضرت زهرا علیها السلام الگو و اسوه عملی برای زنان مسلمان باشد. دوری از زشتی‌ها، آلودگی‌های دنیا انتخاب زندگی عقیفانه و حیات طیب و پاکیزه برای زنان مسلمان از ثمرات الگوگیری از مقام طهارت حضرت فاطمه علیها السلام است.

فهرست منابع

* قرآن کریم

۱. ابن شاذان قمی، ابوالفضل (۱۳۶۳). الفضائل. قم: الرضی.
  ۲. ابن طاووس، علی بن موسی (۱۳۷۶). الاقبال بالاعمال الحسنه فیما یعمل مره فی السنه. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
  ۳. ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۰۴). لسان العرب. بیروت: دارالصادر.
  ۴. ابن عربی، محی الدین (۴۰۵۱). الفتوحات المکیه. بی جا: بی نا.
  ۵. امینی، عبدالحسین (۱۳۷۶). فاطمه زهرا علیها السلام. تهران: استقلال.
  ۶. آلوسی، سید محمود (بی تا). روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم. تهران: انتشارات جهان.
  ۷. آملی، جوادی (۱۳۹۳). فاطمه علیها السلام اسوه بشر. بی جا: مرکز نشر اسراء.
  ۸. آملی، حسن زاده (۱۳۷۱). رساله نور علی نور در ذکر و ذاکر و مذکور. قم: انتشارات تشیع.
  ۹. تبریزی ملکی، میرزا جواد (۱۳۷۲). اسراء الصلاه. بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
  ۱۰. جوان ملکوتی، عبدالله (۱۳۷۶). اهل بیت و آیه تطهیر در تفاسیر مهم اهل سنت. نشریه مقالات و بررسی ها، شماره ۶۲، ۷-۲۱.
  ۱۱. حمیم، سلیمان (۱۳۷۹). فرهنگ معاصر فارسی - انگلیسی کو چک. تهران: فرهنگ معاصر.
  ۱۲. خامنه‌ای، سید علی (۱۳۹۵). حضرت زهرا علیها السلام. بیانات در دیدار جمعی از مداحان اهل بیت علیهم السلام. (۱۱/۰۱/۱۳۹۵).
- KHAMENEI.ir
۱۳. راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۰۴). مفردات فی غریب القرآن. بی جا: دفتر نشر کتاب.
  ۱۴. رضوانی، علی اصغر (۱۳۸۶). الگوی برتر: درس هایی از زندگی حضرت زهرا علیها السلام. قم: مسجد مقدس جمکران.
  ۱۵. سیاح، احمد (۱۳۷۳). لغت نامه یا فرهنگ بزرگ جامع نوین سیاح: عربی فارسی مصور. بی جا: کتابفروشی اسلام.
  ۱۶. سیوطی، جلال الدین (بی تا). الدر المنثور. بیروت: دار الفکر.
  ۱۷. شیخ صدوق، محمد بن علی بن الحسین (۱۳۷۸). عیون اخبار الرضا علیها السلام. تهران: نشر جهان.
  ۱۸. طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۹۰). المیزان فی تفسیر القرآن. بیروت: مؤسسه الاعلمی.
  ۱۹. طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۵۲). تفسیر مجمع البیان. مترجم: بهشتی، احمد. تهران: فراهانی.
  ۲۰. طبرسی، فضل بن حسن (۱۴۱۷). اعلام الوری باعلام الهدی. قم: مؤسسه آل بیت.
  ۲۱. طبری، محمد بن جریر (۱۳۸۷). تاریخ طبری. بیروت: روائع التراث العربی.
  ۲۲. علایی رحمانی، فاطمه (۱۳۸۳). شخصیت حضرت زهرا علیها السلام در کلام وحی. نشریه معارف اسلامی امام رضا علیها السلام، شماره ۴۲، ۱۴۸-۱۵۹.
  ۲۳. قزوینی، محمدکاظم (۱۳۸۴). فاطمه زهرا علیها السلام از ولادت تا شهادت. مترجم: کرمی فریدنی، علی. قم: نشر مرتضی.
  ۲۴. کرمی، علیرضا (۱۳۸۷). سیما و سیره ریحانه پیامبر صلی الله علیه و آله. قم: دلیل ما.
  ۲۵. مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳). بحار الانوار. بی جا: مؤسسه الوفاء.
  ۲۶. مشکینی اردبیلی، علی، و احمدی جلفایی، حمید (۱۳۹۲). مصطلحات الفقه. قم: دارالحدیث.
  ۲۷. معین، محمد (۱۳۸۶). فرهنگ فارسی معین. تهران: نشر زرین.
  ۲۸. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۵۳). تفسیر نمونه. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
  ۲۹. مهدی، عبدالرزاق (۱۴۲۱). الکشاف. بیروت: داراحیاء التراث العربی.
  ۳۰. یعقوب بشوی، محمد (۱۳۸۶). شخصیت حضرت زهرا علیها السلام در قرآن از منظر تفاسیر اهل سنت. نشریه حکمت و فلسفه اسلامی، شماره ۲۱، ۱۱۵-۱۴۴.